

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԳՐԱԲԱՐԱԳԻՐ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՎԱԿԱՆ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱՐԻՆԵ ԴԻԼԲԱՐՅԱՆ * 

Երևանի պետական համալսարան

Խաչատուր Աբովյանի գրական և մանկավարժական գործունեությունն անքակտելի կապված է նոր գրական հայերենի՝ արևելահայերենի ձևավորման և զարգացման պատմության հետ: «Մեծ լուսավորիչ» տիտղոսին արժանացած Աբովյանը մեծ ջանքեր է ներդրել, որպեսզի կրթությունը հասանելի դառա բոլոր երեխաների, հասարակության տարբեր շերտերի համար: Այդ շրջանում հին գրական հայերենը՝ գրաբարը, արդեն կորցրել էր իր հաղորդակցական հնարավորությունները, բայց նոր գրական լեզուն դեռ ձևավորված չէր, հասարակության տարբեր շերտերը հաղորդակցվում էին հայերենի բազմազան բարբառներով: Մխիթար աբբահոր և Մխիթարյան միաբանության նվիրյալ գործունեությունը ոգևորել է երիտասարդ Աբովյանին՝ վերակենդանացնելու հին գրական հայերենը: Այս է պատճառը, որ մեծ գրողը ստեղծել է հին հայերենով գրված հարուստ գրական-գիտական ժառանգություն: Նա հին հայերենով գրել է հոգևոր բանաստեղծություններ, աղոթքներ երեխաների և մեծահասակների համար, ինչպես նաև Դորպատում իր ուսումնառության կարևորագույն շրջանի մասին պատմող օրագրերը: «Դորպատյան օրագրերի» լեզուն դյուրընկալ, պարզ, ժողովրդական գրաբարն է, որով, ըստ ամենայնի, հաղորդակցվում էին երիտասարդ էջմիածնական ուսանողները: Հոգվածում բացահայտվում են աշխարհաբարի ձևավորման ընթացքին վերաբերող աբովյանական մոտեցումները և գաղափարաբանությունը՝ հին հայերեն (գրաբար) - բարբառներ - նոր գրական հայերեն (աշխարհաբար) միացյալ, ժառանգորդական ամուր հիմքի վրա:

Բանալի բառեր - *գրաբար, բարբառներ, աշխարհաբար, հին լեզվի կենսունակացում, Մխիթարյան միաբանություն, գրաբարագիր բանաստեղծություններ, «Դորպատյան օրագրեր», նորակազմ բառեր, փոխառություններ*

* **Նարինե Դիլբարյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ

Нарине Дилбарян – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянского языка и общего языкознания ЕГУ

Narine Dilbaryan – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at YSU Chair of History of the Armenian Language and General Linguistics

Էլ. փոստ՝ narine.dilbaryan@ysu.am. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1212-0029>.



This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 23.09.2023

Գրախոսվել է՝ 13.02.2024

Հաստատվել է՝ 27.02.2024

© The Author(s) 2024

«Մեծ լուսավորիչ» պատվանունը կրող Խաչատուր Աբովյանի գործունեությունն անբաժանելի է նոր գրական հայերենի՝ արևելահայերենի ձևավորման և զարգացման պատմությունից. նա ջատագովն էր կրթության և գրականության ոլորտում նոր գրական հայերենի առջև դարպասները բացելուն և բոլորին հասանելի լեզվով հայոց դպրությունն առաջ մղելու համազգային առաքելության, որի առաջամարտիկն էլ եղավ: Եվ այս ամենի համապատկերում կարծես սովերում է մնացել կամ անտեսվել է հին գրական հայերենի՝ գրաբարի հանդեպ նրա իրական վերաբերմունքը, նախնյաց ոսկեղենիկ գրական լեզվին տիրապետելու և այն վերակենդանացնելու՝ գրականության, անգամ հաղորդակցության լեզու դարձնելու եռանդուն փորձերը: Նոր և հին գրական հայերենների մրցապայքարի հանգուցալուծումը Աբովյանի համար ի սկզբանե միանշանակ չէր, նրա ստեղծագործությունների լեզվական վերլուծությունը բացահայտում է դիրքորոշումների փոփոխությունները, դրանց հիմնապատճառները: Մեր այս ուսումնասիրության միջոցով վեր ենք հանել Աբովյան լեզվաշինարարի և գրապայքարի գաղափարախոսի ելակետային մոտեցումները՝ հին հայերեն (գրաբար)→բարբառներ→նոր գրական հայերեն (աշխարհաբար) եռանկյունու տիրույթում:

Որպես կանխադրույթ ընդգծենք, որ Խաչատուր Աբովյանը թողել է գրաբարագիր նշանակալի ժառանգություն, ինչպես արձակ, այնպես էլ բանաստեղծական գործեր, կրոնական քարոզներ՝ տաղավար տոների առիթով, աղոթքներ: Ուշագրավ է, որ գրաբարագիր բանաստեղծական գործերը հիմնականում հոգևոր տաղեր են, Գրիգոր Նարեկացու հիմնադրած գանձերի ոգով գրված, այսինքն՝ պատմողական-նկարագրական բովանդակությամբ, ձևով կա՛մ հանգավոր, կա՛մ արձակ բանաստեղծություններ, երբեմն էլ առանց հանգի տաղաչափված գործեր, ինչպես Էջմիածնին և սուրբ կույս Մարիամին ձոնված ներբողները, որոնց համար Աբովյանն օգտագործում է «դրուստ» անունը¹: Հոգևոր այս բանաստեղծությունների ընթերցումից պարզ է դառնում, որ հեղինակը դրանք ի սկզբանե գրել է որպես երգեր՝ հայկական կրոնական երաժշտարվեստի զարգացման համար: «Դորպաստյան օրագրերի» բազմաթիվ էջերում երիտասարդ Աբովյանը պատմում է, թե ինչպես էր ինքը մտնում գերմանական եկեղեցիներ և ժամերով ականջալուր լինում նրանց հոգևոր երգերին՝ անընդհատ տանջվելով այն մտքից, որ մեր հոգևոր երգերը երիտասարդներին ծանոթ չէին, և, ամենակարևորը, մենք կորցրել էինք մեր երգերի նոտագրման բանալիները: Օրագրության մի կարևոր դրվագ հիշատակեմ. երաժշտության սեմինարին գերմանացի ուսուցիչն Աբովյանին խնդրում է երգել հայկական՝ իր ձևակերպմամբ «կանոնատրեալ երաժշտութիւն», բայց երիտասարդ հայ ուսանողը հրաժարվում է՝ բացատրելով, թե մենք չունենք նոտագրված երգեր, ու

¹ Տե՛ս **Խաչատուր Աբովյան**, Բանաստեղծություններ. Մա կոչում եմ այժմ և այսուհետ, մինչև օրերը հավիտենական Հայաստան, Եր., 2023:

ստանում իրեն խորապես ցավ պատճառող, բայց արդարացի թվացող վիրավորական արձագանք: Մեջբերեմ այդ հատվածը. «...երաժշտութեան դաստիարակն պարոն Բեդերման խնդրեաց ընդ այլոց երգել, այլ ոչ կարելն իմ, ըստ կարգի հարցանէ, թէ մի թէ ոչ գոյ ի մեզ կանոնաւորեալ երաժշտութիւն: Ի պատասխանելն իմ այդ, այլ առանց նշանակիտաց (նոտից). «Այդպէս երգեն, ասէ, հուտենտոտք և ամենայն վայրի ազգք»: Այս ցաւեցոյց զիս, այլ ասաց զճշմարիտն» (67)²: Մեծն Կոմիտասը դեռևս աշխարհ չէր եկել՝ իրականացնելու իր մեծ առաքելությունը՝ մաքրագործելու և գրառելու հայկական երաժշտարվեստի մոռացված գործերը: Իսկ Աբովյանը հեռավոր Դորպատում մի քանի տասնամյակ առաջ անընդմեջ տանջվում էր այդ մոռացման, մշակութային խզման ծանր հետևանքներից: Դորպատոյան օրագրությունն ապացուցում է, որ ապագա ուսուցչին, մանկավարժին գրավում էին ոչ միայն զուտ հոգևոր երգերը, այլև կենցաղի ու աշխատանքի, սիրո երգերը, նա իր սիրելի ուսուցչից՝ պրոֆեսոր Ֆրիդլենդերից սովորում էր շոտլանդական, ապա գերմանական ժողովրդական երգեր և ասում, թե ցանկանում է դրանք գրառել, որպեսզի հետագայում հայաստանցիներին ծանոթացնի նման մեղեդիների հետ: Ֆրիդլենդերը նրբանկատ էր, առավել քաջազիտակ հայոց մշակութիւն, ուստի նրա պատասխանը Աբովյանին ոգևորող էր. «Դուք ինքնին ունիք զայնպիսի մաքուր զգայութիւնս, ջանացարուք, ասէ, ինքնաստեղծ բանիք ներհեղուլ ի սիրտս ձերայնոց զայսպիսի ամուսնական և ընկերական կապակցութիւնս» (133): Աբովյանի հետագա բոլոր բանաստեղծական գործերն ուղղված էին նաև այս նպատակին՝ դառնալ երգեր, բայց ժամանակը բարդ էր ու խառնակ, և միայն հետագայի երգահանները սկսեցին Աբովյան բանաստեղծի տաղերով երգեր գրել: Իսկ գրաբարով գրված գործերը դեռևս սպասում են իրենց նոր երաժշտական բացահայտումներին:

Հայտնի են նաև մեծ լուսավորչի գրչին պատկանող չափածո բազմաբնույթ աղոթքները՝ ձոնված օրվա տարբեր պահերին, հոգեվիճակներին ու նախաձեռնումներին: Հատկապես ուզում եմ առանձնացնել աշակերտների համար գրված աղոթք-բանաստեղծությունները՝ «Աղօթք նախ քան զդասն» և «Զկնի դասին»³, որոնց միջոցով նվիրյալ ուսուցիչը և՛ գրաբար էր սովորեցնում մանուկներին, և՛ Արարչի, ծնողների ու հայրենիքի հանդեպ սեր ու հարգանք սերմանում:

Աբովյանի գրաբար ստեղծագործությունների մեջ իր ծավալով և բնույթով, անշուշտ, առանցքային նշանակություն ունի արձակը՝ «Դորպատոյան օրագրերը», որը սկսվում է 1830 թվականի օգոստոսի 25-ին Պետերբուրգից «Իմ սիրելի

² Այսուհետ Խաչատուր Աբովյանի Երկերի լիակատար ժողովածուի ութ հատորյակի 6-րդ հատորում առաջին անգամ տպագրված (Հայկական ՍՍՌ հրատարակչություն, Եր., 1955) «Դորպատոյան օրագրերի»-ից հղումների էջերը կնշենք մեջբերումներին կից:

³ Տե՛ս Խաչատուր Աբովյան, Աղոթարան, Եր., 2023:

Առաքելին» ուղղված նամակ-նախաբանով և ավարտվում 1835 թվականի մարտի 25-ին գրված հարուստ նոթերով: «Դորպատյան օրագրերը» կարող ենք համարել բանալի-ստեղծագործություն Խաչատուր Աբովյան անհատի և գրողի, մանկավարժի ու հանրային-քաղաքական գործչի կայացումը հնարավորինս ամբողջական հասկանալու և գնահատելու տեսանկյունից: Նշյալ օրագրությունը թերևս հենց լեզվի պատճառով բավական թերարժևորված է: Օրագրերի առաջին տպագրությունը Խաչատուր Աբովյանի Երկերի լիակատար ժողովածուի 6-րդ հատորում է, հանգամանալի ծանոթագրություններով, բայց օրագրությանը կցված է կանխակալ նսեմացնող մի գրություն Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի անունից, որտեղ անվերապահ նշված է. «Օրագրերի գրական մշակումը հեռու է կատարելությունից: Նկատելիորեն թերի է շարադրանքը, կան նման դեպքերի և զանազան նկարագրությունների բազմաթիվ կրկնություններ: Անմշակ է հատկապես լեզուն, որը աղճատված գրաբար է՝ խառն աշխարհաբարի և բարբառի տարրերով: Անշուշտ այդ թերությունները հետևանք են այն բանի, որ օրագրերը չեն գրվել տպագրության համար, չեն ենթարկվել վերջնական մշակման և անմիջական տպավորությունների ու հույզերի սուսկ արձանագրություններ են» (4):

Մեր այս ուսումնասիրության հիմնական նպատակներից մեկն էլ այն է, որ փաստացի հերքենք նման որակումները, քանզի դրանք հեռու են իրականության արտացոլումից: Նախ՝ լեզվի մասին. դորպատյան օրագրության լեզուն իրոք գրաբարն է, բայց բնավ ոչ աղճատված: Ողջ օրագրության ընթերցումից և երիտասարդ Աբովյանի բարձրաձայնած նպատակներից ակնհայտ է, որ նա արդեն 1830 թվականին մտահոգված էր կարևորագույն խնդրով՝ ինչպիսի լեզվով հաղորդակցվել ժամանակակիցների հետ, կրթել նրանց, փոխանցել իր փորձը և արժեքները: Ասպարեզում դեռևս մենաշնորհային դիրք ուներ հին գրական հայերենը, բայց նրան կրնկակոխ հետապնդում և բազում ոլորտներում արդեն դուրս էին մղում ժամանակի խոսակցական հայերենը, ինչպես նաև բարբառները, հիմնականում արևելյան բարբառախմբի ամենամեծ ճյուղավորումը՝ Արարատյանը՝ իր բազմաթիվ խոսվածքներով: Այսինքն՝ 21-ամյա երիտասարդ մտավորականն ուներ երեք գումարելի՝ գրաբար, խոսակցական լեզու և բարբառներ, որոնցից պետք է ստանար նոր հանրագումար՝ 19-րդ դարի գրական հայերենը:

Իբրև հոգևոր կրթություն ստացած էջմիածնական վանական՝ Աբովյանը նախապես կարծում էր, թե նորի հիմքը պետք է կառուցել հին գրականի հիմքի վրա՝ հաշվի առնելով հին գրականով ստեղծված գեղարվեստական, գիտակրթական հարուստ ժառանգությունը, մշակված քերականությունը, ոճական արտահայտչամիջոցներն ու բառակազմական կառույցները: Այսինքն՝ Աբովյանը ձգտում էր գրաբարի հաղորդակցական հնարավորությունների գործնական կենսունակացման, ոճական հղկման և բառակազմական ու քերականական կաղապարների բազմազանության ստեղծման:

Օրագրերի լեզվի խնդիրը քննելիս չպետք է մոռանալ հատկապես Մխիթար Սեբաստացու մեծ ազդեցությունն այն ժամանակ իր կրթագիտական առաջին քայլերը կատարող Աբովյանի վրա: Հիշենք, որ նրա երազանքը Վենետիկ մեկնելն էր և այնտեղ ուսանելը: Այդ մասին բազմաթիվ կարևոր վայություններ կան հենց Դորպատի օրագրերում. «Գրական ժամանցի թերթեր, № 5, 6 հունվարի 1929 թ. Լեյպցիգ, Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզու Հայոց վանքը» գերմաներեն գրված հատվածում մենք կարդում ենք Մխիթար Սեբաստացու և իր միաբանների, նրանց աջակիցների նվիրյալ գործունեության մասին մի փաստառատ հիմնավոր հոդված, որտեղից ակնհայտ է Աբովյանի անվերապահ հիացումը Մխիթարյանների վաստակով և գործունեությամբ: Այնուհետև, 1832 թ. հունվարի 13-ի երեկոյան նոթերում երիտասարդ ուսանող Աբովյանը նկարագրում է իր գրույցը ուսուցիչ-բարերար Պարրոտի հետ պաշտելի Մխիթար արքահոր մասին, որին կոչում է «Մեծերախտն Մխիթար արքա», Պարրոտն արձագանքում է իր աշակերտի ոգևորությանը գնահատանքով, բայց վերապահումով. «Ափսոս, ասէ, եթէ փոփոխ կրօնիք, ոչ օտարեալ ի մայրենի եկեղեցոյն իւրոյ հայոց, տարածել, այո՛, նորա դասելի է ի թիւս մեծանց արանց աշխարհի» (128), իսկ երբ Աբովյանը սկսում է խոսել իր փափագի մասին՝ երբևէ հասնելու Վենետիկ և այնտեղ ուսանելու, Պարրոտը պատասխանում է հույժ կտրուկ. «Ձանացարուք առնել գայս, ասէ, այլ մի՛ լիցի փոփոխիլ զհաւատ ձեր եւ լինիլ կաթովիկ: Եւ ես եթէ լուայց գայս ի ձէնջ, յայնժամ մի՛ այլ եւս յիշեսցի անուն ձեր ինձ» (128): Ազատական բողոքականությունը կաթովիկներին վերաբերում էր իբրև կայսերապետական բռնաճնշիչ կրոնի կրողների, ուստի գերմանացի Պարրոտը սպառնալիքի ոգով զգուշացնում է իր սանին՝ չտրվել այդ հոսանքին: Ըստ ամենայնի՝ Խաչատուր Աբովյանի կյանքում այդպիսի հորդոր-սպառնալիքներ շատ են եղել, ուստի Վենետիկ մեկնելու նրա փափագը անկատար է մնում, ինչպես նաև գրաբարը արդի խոսակցական լեզու դարձնելու տեսլականը, հանուն որի մխիթարյան հայրերը վիթխարի գործ կատարեցին՝ գրաբարով ստեղծելով ժամանակակից դասագրքեր, պարբերականներ, ինքնուսույցներ: Այս բոլոր հանգամանքների ազդեցության ներքո Աբովյանը հակվում է ժողովրդական, բարբառային լեզուն գրականացնելու գաղափարին, որտեղ գրաբարը ոչ այնքան հենք էր, որքան՝ շտեմարան⁴:

Երբ գրաբարագետի անկիրք հայացքով քննում ես դորպատյան օրագրության լեզուն, ակնհայտ է, որ քերականական համակարգային մեղանշումներ, սխալ շարահյուսական կառույցներ գրեթե չկան ո՛չ անվանական կամ դերանվանական հոլովումների, ո՛չ բայերի խոնարհման համակարգերում. ըստ ա-

⁴ Գրաբարը խոսակցական լեզու դարձնելու Մխիթարյանների և նրանց գաղափարակիցների տեսական ու գործնական ջանքերին հանգամանակից անդրադարձել է Վ. Համբարձումյանն իր «Գրաբարի գործառությունը որպես գրական լեզու ԺԸ-ԺԹ դդ.», Եր., 1990, աշխատության մեջ (տե՛ս 98-127 էջերը):

մենայնի՝ «աղճատված» մակդրի հիմքում 1830 թվականին կենդանացող գրաբարի բառապաշարում Աբովյանի հետևողական ամրագրած նորամուծություններն էին: Նախ՝ անդրադառնանք ուսանող Աբովյանի կիրառած նորակազմություններին, այսինքն՝ այն գրաբարյան բառերին, որոնք «Նոր հայկազյան բառարանում» վկայված չեն, դրանք հիմնականում նոր հասկացությունների անվանումներ են, ինչպես նաև հին բառերի նոր հոմանիշները, որոնք կիրառության մեջ են դրվել բարբառների կամ ժողովրդախոսակցական լեզվի ազդեցությամբ: Բերենք ձևի և բովանդակության տեսանկյունից ուշագրավ նորակազմությունների օրինակներ՝ **լալակրկնել** (195) - *լալով կրկնել*, **երեքնել** (199) - *երեք անգամ կատարել*, **նեղաքուչայ** (199) - *նրբանցք*, **կիսակօշիկ** (199) - *կոշիկի վրայից հատուկ հագնվող կարճավիզ ոտնաման*, **ծոցագիր** (199) - *ծոցատետր*, **շրջակողմանք** (201) - *շրջակայք*, **մտաւորիլ** (209) - *մտադրվել*, **ողջունատրութիւն** (201) - *ողջունում*: Այս բառերը, ինչպես նշեցինք, գրաբարի բառարաններում վկայված չեն, բայց դրանք 18-19-րդ դարի ժողովրդական գրաբարի բառապաշարի միավորներ են, որոնք կազմվել են դասական գրաբարի բառակազմական կաղապարներով մեծամասամբ գրական հայերենի արմատներից, թեև ունենք բարբառային փոխառություններից կազմված հոդակապով բարդություններ ևս, ինչպես՝ **նեղաքուչայ**: Վկայված է նաև գրաբարյան բառերի իմաստափոխության միջոցով նոր բառերի առաջացման երևույթը, այսպես՝ ՆՀԲ-ում վկայված է **ձեռնակալել** բայը⁵, որի արմատից կազմված **ձեռնակալութիւն** գոյականը ՆՀԲ-ում բացակայում է, Աբովյանն այն հաճախակի է օգտագործում, բայց բնավ ոչ ՆՀԲ-ում նշված իմաստով՝ *ձերբակալել*, *ձեռքերին շղթաներ հագնել*, այլ՝ *ձեռքսեղմում կատարել* նոր նշանակությամբ, **ձեռնակալութիւն** - *ձեռքսեղմում*: «Ա՛հ, բարեկամ այդպես շուտով վերադարձայք ի ճանապարհէ»։ համբոյր, *ձեռնակալութիւն*, համեստ ողջունատրութիւն նորա» (204):

Հետևաբար, Աբովյանի գրաբարը պետք է բնորոշել ոչ թե «աղճատված», այլ «արդիականացված» մակդիրով: Նոր ժամանակներ՝ նոր հասկացություններ, որոնց համար պետք էին նոր անվանումներ, որոնք երիտասարդ ուսանողը քաղում է ուսերենից և գերմաներենից. փոխառյալ օտար բառերն իրոք մեծ տեղ են գրավում օրագրության շարադրանքում: Բերենք բնութագրական հաճախադեպ փոխառությունների օրինակները՝ *ալգեբրա*, *ալեա*, *աֆիցեր*, *բալկոն*, *բատյուշկա*, *բեդել* (կառավարիչ), *բիլեթ*, *բարսիլիացի*, *բուտիլկա*, *դամա/տամա*, *դոքտոր*, *եքզեմպլեար*, *էստ*, *գալ*, *կազեթ* (թերթ), *կալոշ*, *կատեթ*, *կարավաթ* (մահճակալ), *կարտ*, *կլաիր*, *կիթառ*, *կոնզոլ*, *կոնցերտ*, *կուխն* (խորտիկ), *դայֆա*, *մադամ*, *մայեօր*, *մամզել*, *մինիստեր/մինիստր*, *մինիրալոզ* (հանքաբան), *մուզիկ*, *շտուտենտ/ստուտենտ*, *շլաֆրոկ* (տնային ազատ հագուստ), *շտուտենտ/ստուտենտ* (ուսանող), *շտոֆ* (չափման միավոր աման), *շտուտեն-*

⁵ Տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Հայր Գաբրիել Աւետիքեան, Հայր Խաչատուր Միրմելեան, Հայր Մկրտիչ Աւգերեան: Տպարան ի Սրբոյն Ղազարու, Վենետիկ, 1837, հ. 2, էջ 152:

տական, շեօտկայ (համրիչ), *պանտոֆիլ* (խալաթատիպ վերնազգեստ), *ստա-
ցիոն* (կայարան), *պաստոր*, *պիվօ*, *պոլեակ* (լեհ), *պրօֆեսոր*, *պրօֆեսորուհի*,
ռեկտոր, *տֆա* (փափուկ թախտ), *վերստ*, *ունիֆորմ*, *ցիգար* (սիգար),
փոշթ/փոստ, *փրուսեացի*, *ֆարրիկ*, *ֆոնտան*, *ֆրանցերեն* և այլն:

Հիշյալ բառերի քննությունը պարզ է դարձնում, որ դրանք սակավ բացա-
ռություններով նորաբանություններ են, եվրոպական հասարակությանը բնո-
րոշ հասկացությունների, դիմելաձևերի անվանումներ, որոնց հայերեն՝ գրա-
բարյան համարժեքները կամ դեռ չէին ստեղծվել կամ չէին էլ ստեղծվելու, ո-
րովհետև դրանք արտահայտում էին արդի արևմտյան մշակույթների բնորոշ
իրողությունները՝ սկսյալ երաժշտական գործիքներից մինչև հագուստի պա-
րագաներ, կահույքի մասեր, տիտղոսներ, հոգևորականների անվանումներ:
Ընդ որում հավաստենք, որ այսօր, 21-րդ դարում դրանց զգալի մասը ոչ միայն
հասկանալի է, այլև՝ կիրառական: Այսպես՝ **բաստյուշկա**-ն ռուս հոգևորական
հովվի անվանումն է, իսկ **պաստոր**-ը բողոքական եկեղեցու, **պրոֆեսոր**, **դոկ-
տոր**, **ռեկտոր** կոչումներն այժմ էլ մեր կրթագիտական համակարգում ընդուն-
ված են, երաժշտական գործիքների անվանումների էական մասը ևս հայերեն
տարբերակներ չունեն՝ **կլավիր**, **կիթառ**: **մինիստեր** պաշտոնը միայն 20-րդ դա-
րում գտավ իր հայեցի համարժեքը՝ *նախարար*, զինվորական կոչումները ընդ-
հանրական են՝ **մայոր**, **գեներալ**: **Ֆարրիկ** բառը ներկայումս կիրառելի է լատի-
նառուսական ավանդույթով **ֆարրիկա**: **ֆրանցերեն** **ֆրանսերեն** տառադարձ-
մամբ և այդպես շարունակ: Ուստի համոզված կարող ենք արձանագրել, որ ու-
սանող Աբովյանը ոչ թե աղճատում էր գրաբարը, այլ արդիականացնում այն,
ընդ որում, շատ դեպքերում նա օտարաբան փոխառությունների քանակը
հասցնում է նվազագույնի՝ փորձելով շատ բառերի հայերեն տարբերակները
ստեղծել: Ջորջիանկ՝ հետգրաբարյան շրջանի մասնագիտությունների մա-
սին խոսելով նա գրում է. «Պարոն Հազեն պատմել զՀումբոլդտե, մեծ *աստղա-
բաշխ*, *մինարալոգ*, *տնկաբան*, *բնագետ* եւ այլք քննեն զբնութիւն ի մասնաւորս,
իսկ նա զբոլոր արաչութիւնն» (66): Այս նախադասության մեջ ճոխաբան գրա-
բարով՝ պատմական հոլովի կիրառությամբ Աբովյանը միայն հանքաբանի
մասնագիտությունն է օտար փոխառությամբ նշում. ցայսօր անգամ շատ հան-
քաբան-հանքագետներ շարունակում են **միներալոգ/միներալ** եզրույթները
համառոտ են կիրառել: Իսկ **ագրոնոմ**-ի փոխարեն Աբովյանն առաջարկում է
տնկաբան բառը, որը հետագայում միայն փոխարինվեց *գյուղատնտես*-ով,
աստղաբաշխ-ը ևս հնարան դարձավ՝ փոխարինվելով **աստղագետ**-ով:

Բերենք ուսանող Աբովյանի օրագրությունից մի հատված՝ ցույց տալու նրա
կիրառած գրաբարի պարզ և ժողովրդական ոճը: Հիմքեր ունենք ենթադրելու,
որ նման ժողովրդական գրաբարով ըստ ամենայնի իրար հետ խոսում էին էջ-
միաձևական երիտասարդ հոգևոր սաները, սա բավական մշակված և նոր
հասկացություններով ու բարբառային տարրերով, ժամանակակից փոխա-

ություններով հագեցած լեզու էր, որը փորձում էր ապահովել իր կենսունակությունը, հաղորդակցական հնարավորությունները. «Ի հինգերորդում ժամու հասանք ի փոստատուն Գոյգաց. դրութիւն տեղույս է ամենավայելուչ. հանդէպ մեծագոյն անտառի մի, առաջոյ փոքրիկ այգի, պրօֆեսսորն պատմէ փոստի աստիճանաւորաց զլինելն իմ յԱրարատայ, նոքա զարմացմամբ հային յիս: Պրօֆեսսորն խնդրէ տալ ինձ դայֆայ, մանուկն, որ ընդ մեզ, առանց գիտութեան մեր հեծեալ ի ձի փոշթին, հեռանայ ի մէնջ» (193):

Ակնհայտ են երիտասարդ ուսանողի ճիգն ու ջանքը հայերենի բառապաշարը հարստացնելու ոչ միայն պարզ փոխառություններով, այլև դրանց բնիկ համարժեքներով: Պարբերաբար երիտասարդ լեզվագյուտարար Աբովյանն իր շարադրանքում հետաքրքիր նորակազմություններ է գործածում, այսպէս **չմուշկ**-ի փոխարեն առաջարկում է **սահնակակոշիկ** (133) տարբերակը, երկար, բայց հասկանալի, կամ **գյուղատնտես**-ի փոխարեն՝ **տնկաբան**, **ձիարշավարան**-ի փոխարեն՝ **ձիակրթարան** (137), ձի վարժեցնողների համար գեղեցիկ բարդություն է ստեղծում՝ **ձիախաղաց** (138), **ներկա**-ի փոխարեն՝ **տեսանօղ** (181), իսկ դասարանները և լսարանները կոչում է **դասատութեան սենեակ** (66), **ուսուցում**-ը՝ **դասատություն** (65): Երբեմն Աբովյանը հայերեն իր համարժեքն է առաջարկում, բայց փակագծում նշում է փոխառոյալ հիմնաբառը, այսպէս՝ **վալս** (գերմանական տարբերակով **վալց**) պարանվան համար օգտագործում է *պտտումն* տարբերակը. «Նոքա կամին նախ ցուցանել ինձ **պտտումն** (**վալց**), այլ իմ անսովոր ոտք ամենեւին ոչ կամին հետեւիլ ոչ ձայնի կլաւիրին, ոչ ցուցման նոցա, նոքա բազմիցս առնեն ինձ զայն առաջի, այլ իմ **պտտումն** ամենեւին ոչ համաձայնի ընթացից նոցա» (225), «դուստր **պաստորին** (**քահանային**)» (293): **Ռեյսֆելդեր** եզրույթի համար Աբովյանը կազմում է **գծագրիչ** գեղեցիկ բառը (81): Օտարաբանություններին զուգընթաց՝ հաճախ վկայված են նաև դրանց հին՝ գրաբարյան ձևերը, Աբովյանը կարծես փորձում է հասկանալ, թե մրցակցությունից որ տարբերակը հաղթանակած դուրս կգա՝ **կառեր** ձևի հետ ունենք բազմակի օգտագործված **կառք**-ը, **ալգերրա** - **թուաբանություն**, **թեյ** - **չայ**, **կոֆէ** - **դայֆա** բառազույգերը:

Ընդգծենք այն հանգամանքը, որ հիշյալ և այլ եվրոպական փոխառությունները քերականորեն ենթարկվում են գրաբարի ձևաբանական թեքմանը՝ *դամայ-դամայք, դամայս, դամայից, դամայաք, շտուտենտ-շտուտենտից, շտուտենտիք, ֆանտան- ֆանտանիւ, կլաւիր-կլաւիրաւ, պաստոր-պաստորաց, ռեկտոր-ռեկտորաւ, պամտոֆիլ-պանտոֆիլիւ, մինիստր-ի մինիստրէն* և այլն: Այսինքն՝ նորաբանությունները Աբովյանը հոլովում է գրաբարում տարածված *ի-ա* խառն կամ պարզ *ի* վերջադրական հոլովումներով՝ հետևելով բառի հնչյունական կառույցին:

Կասկածի ենթակա չէ, որ երիտասարդ Աբովյանը փորձում է արդիականացնել գրաբարը և, ըստ իս, բավականին հաջող ընդայնելում է գրաբարի հաղորդակցական հնարավորությունները: Բացի այդ՝ նա փորձում էր ստեղծել

ուսանողական գրաբար, որովհետև իր նպատակը հայ երիտասարդներին եվրոպական կրթօջախներին, կրթամշակութային, գիտական կյանքին, կենցաղին և ապրելակերպին ծանոթացնել էր, որպեսզի նրանք էլ խթան ունենան իրենց կրթությունը շարունակելու արևմտյան հայտնի համալսարաններում:

«Դորպատյան օրագրերի» յուրաքանչյուր հատվածից պարզ է դառնում, որ այն գրվել է տպագրության համար, գրեթե ամեն տող վկայում է, որ ուսանող դարձած Աբովյանը ցանկանում է իր փորձը և տպավորությունները անմիջաբար հաղորդել հայ սերնդակիցներին՝ ավագ և կրտսեր, որպեսզի նրանք ևս համակվեին եվրոպական կրթության, դաստիարակության, վարքականոնի բոլոր բարձր արժեքներով, ձգտեն առաջադիմությանը, ազատախոհությանը և հանդուրժողականությանը:

Դորպատյան օրագրության հանգամանակի ընթերցումը ակնհայտ է դարձնում նաև Աբովյանի ձգտումը բարբառային բառերը գրաբարին ներդաշնակեցնելու. բարձր գրաբարյան բառերի հետ նա օգտագործում է բարբառային եզրեր՝ դրանով իսկ ցույց տալով հայերենի տարբերակների միջև խիստ ջրբաժանի բացակայությունը, դա յուրօրինակ մարտահրավեր էր լեզվական մաքրամոլությանը, լեզվական տարբեր շերտերի միջև անջրպետների հեղափոխական վերացում էր: Աբովյանը արմատական լուծումներից չէր վախենում, ինչպես նաև չէր խորշում փորձարարությունից: Հայերենի հարստությունը ոչ միայն գրաբարյան երակն էր, այլև այդ երակին միացող բարբառային վտակները, հատկապես որ Արևմտյան Հայաստանի սպառնալի հեռացումը Արևելյանից անխուսափելի էր դարձնում երկու գրական լեզուների տարանջատ զարգացումը, ուստի անհրաժեշտ էր գրաբարյան բառապաշարում ընդգրկել Արարատյան և Արցախյան երկու հզոր բարբառների բնիկ կամ փոխառյալ կառույցները: Ասվածն ավելի ընկալելի դարձնելու համար մեջբերում կատարենք. «Բրասիլիին հրացայտ լերինք արձակեն, երբեմն ծուխ, երբեմն **ջմջմայս**, անձրեւս, ի միջակիտի երկրի է յաւտենական հուր ինչ»: **Ջմջմայ**-ն Արցախի և Արարատյան բարբառում նշանակում է *ճահճուտ*, *խոնավ վայր*⁶: Բնաձայնական արմատ է, փոխառություն չէ, այս բառը հանգիստ հանգրվանել է բարձր գրական բառապաշարի միավորների կողքին: Վկայված են նաև նմանատիպ ուրիշ բարբառային կազմություններ՝ պարսկական և թուրքական փոխառություններին գուգահեռ, այսպես՝ **թուշ**, **թոփ**, **պոպոք**, **ֆնդուդ**, **դաֆտար**, **արաղ**, **անօթի**, **գիլաս**, **շախայ**, **եաղուխ**, **գիւլպայ**, **սհաթ**, **օթախ**, **պուճախ**, **բալանիք**, **լական**, **մոհաջառ**, **քուչա**, **քոքոալ**, **շաքարլամայ**, **պոճոկել** և այլն: Այս և նման բառերի առկայությունը բնավ չի ստվերում «Դորպատյան օրագրերի» լեզվական որակը, ընդհակառակը՝ երևան է բերում Աբովյան լեզվաշինարարի իրական նպատակը՝ գրաբարի հենքի վրա կազմավորել նոր գրական լեզուն, որը կմիա-

⁶ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Եր., 2008, հ.5, էջ 187:

վորեր և՛ գրաբարագիտակներին, և՛ բարբառախոսներին: Նշենք նաև, որ «Ռոբ-պատյան օրագրերում» կան փայլուն գրաբարով գրված նամակներ առ հայոց կաթողիկոսներ: Այսինքն՝ Աբովյանն առաջնորդվում էր ամեն լսարանին իրեն պատշաճող լեզվով գրելու հայտնի սկզբունքով:

Լեզվափոքրաբարության և նոր գրական լեզվի ստեղծման հարցում կան-խակալ կաղապարներից զերծ լինելը, գրապայքարը Աբովյանին մղում են Քանաքեռի բարբառով իր նշանավոր վեպը գրելուն: Եվ ի վերջո, լեզվափոքրաբարությունն ավարտվում է նոր գրական հայերենի ձևավորմամբ գրաբարյան բառաշերտի, հնչյունական կազմի և Արարատյան բարբառի քերականական համակարգի հիման վրա: Այս գործում Խաչատուր Աբովյանի ներդրումը սկսվել է դեռևս դորպատյան ուսանողական տարիներից: Մխիթարյանների ազդեցությունը գրողի վրա թեև աստիճանաբար թուլանում է, նա հրաժարվում է գրաբարը վերակենդանացնելու ճիգերից, բայց նախնյաց գրական լեզվի հանդեպ հարգական վերաբերմունքը պահպանվում է մշտապես:

Լեզվական որակի և գրապայքարի տեսանկյունից խոսուն գործ է 1836 թվականի մարտի 29-ին Մոսկվայի հայոց եկեղեցում Աբովյանի կարդացած «Ձատկական քարոզը»: Քարոզի ժանրի նպատակը հնարավորինս շատ մարդկանց հոգիների փակ դռների բացումն է, անհաղորդների անտարբերությունը կոտրելը, ուստի այս քարոզի լեզուն արդեն գերազանցապես աշխարհաբարն է ժողովրդական գրաբարի որոշ տարրերով:

Մեր ոսկեդենիկ նախնյաց լեզվի Աբովյանի իմացության չափորոշիչը նրա գրաբարագիր չափածո գործերն են, որտեղ իսպառ բացակայում են օտարաբանությունները կամ բարբառային փոխառություններն ու արմատները: Հնգևոր բովանդակության իր գանձերում լուսավորիչը խնդիր չէր դնում հին և նոր լեզուների մրցակցության, թերևս համոզված էր, որ աղոթքներն ու ներբողյանները պետք է դարերի սրբագործում անցած դասական լեզվով հնչեն: Խաչատուր Աբովյանը կատարելապես տիրապետում էր և՛ գրաբարին, և՛ բարբառներին, ուստի ամեն առանձին դեպքում ձգտում էր գտնել դրանց ճիշտ համաձուլվածքը: Նա համարձակ լուծումների ջատագովն էր՝ գրաբարյան բարձր ոճը ժողովրդախոսակցական, անգամ նեղ բարբառային բառուբանի հետ գուգադրելու առաջամարտիկն ու լեզվաշինարարը:

НАРИНЕ ДИЛБАРЯН – Лингво-филологическое исследование наследия Хачатуря Абовяна на древнеармянском языке. – Литературно-педагогическая деятельность Хачатуря Абовяна тесно связана с историей становления и развития нового восточноармянского литературного языка. Абовян, удостоенный звания «Великий просветитель», приложил большие усилия, чтобы сделать образование доступным для всех детей из разных слоев общества. В то время древний литературный армянский язык – грабар, уже утратил свои коммуникативные возможности, но новый литературный язык – ашхарабар еще не сформировался, разные слои общества общались на многочисленных диалектах армянского языка. Самоотверженный труд Мхитара Аббата и вся деятельность Конгрегации Мхитаристов вдохновили молодого Абовяна на возрождение древнего литературного армянского языка. Именно поэтому великий писатель создал богатое

литературно-научное наследие на древнеармянском языке. Он писал духовные стихи на древнеармянском языке, молитвы для детей и взрослых, а также дневники, рассказывающие о важнейшем периоде его обучения в Дерпте. Язык «Дерптских дневников» — понятный, простой, народный грабар, на котором, по нашему мнению, общались молодые студенты Эчмиадзина. Благодаря этому исследованию мы выявили подходы и идеологию формирования нового литературного языка Абовяна, на основе единства грабара, диалектов и нового литературного армянского языка (ашхарабара).

Ключевые слова: *древнеармянский литературный язык, диалекты, современный армянский литературный язык, возрождение древнего языка, Конгрегация Мхитаристов, «Дерптские дневники», новообразованные слова, заимствования*

NARINE DILBARYAN – *Linguistic-Philological Study of Khachatur Abovyan's Heritage Written in Ancient Armenian*. – The literary and pedagogical activity of Khachatur Abovyan is closely connected with the history of the formation and development of the new Eastern Armenian literary language. Abovyan, awarded the title of "Great Enlightener", made solid efforts to make education accessible to all children from different layers of society. At that time, the Ancient Literary Armenian language - Grabar, had already lost its communicative capabilities, but the New Literary language - Ashkharabar, had not yet been formed; different layers of society communicated in numerous dialects of the Armenian language. The selfless work of Mkhitar Abbot and all the activities of the Mkhitarist Congregation inspired the young Abovyan to try to revive the Ancient Literary Armenian language. That is why the great writer created a rich literary and scientific heritage written in the Ancient Armenian language. He wrote spiritual poems in Ancient Armenian, prayers for children and adults, as well as diaries telling about the most important period of his studies in Dorpat. The language of the "Dorpat Diaries" is clear, simple, folk Grabar, in which, in our opinion, young students of Etchmiadzin communicated. Thanks to this research, we have identified the approaches and ideology of the formation of the new literary language of Abovyan, based on the unity of Grabar, dialects and the new literary Armenian language (Ashkharabar).

Key words: *Ancient Armenian Literary language, dialects, Modern Armenian Literary language, revival of ancient language, Mkhitarist Congregation, "Dorpat Diaries", newly formed words, borrowings*